MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 UGC Approved Jr.No.62759 Vidyawarta® Jan. To March 2018 Issue-21, Vol-17 0115

सामाजिक जाणिवेचे प्रतिबिंब कथेतून साकारलेले आहे.

८) कथेतील विविध पात्रे, नायक, नायिका, खलनायक, ही संपूर्ण कथेचे आधार असणारी पात्र निर्मिती असल्यामुळे सर्व पात्र ही कथेला आवश्यक वाटतात.

९) कथा भावनाप्रमाण असल्या तरी प्रसंगातील आक्रंदन लेखकाला हादरवणारे वाटले तरी कथेचा सूर रडवेला जाणवत नाही.

संदर्भ ग्रंथ

१) संपा. योगेन्द्र मेश्राम, लोकानुकम्पा, ए.मे. जून, नागपूर, १९९७, पृ.५३

२) प्रकाश खरात, अंधाराचा अस्त, नागपूर, १९९३, पृ.३४

३) प्रकाश खरात, तत्रैव, पृ.३३

४) प्रकाश खरात, तत्रैव, पृ.५१

५) प्रकाश खरात, तत्रैव, पृ.१०९

६) प्रकाश खरात, तत्रैव, पृ.८७, ८८

७) प्रकाश खरात, प्रवर्तनाचा युगस्पर्श, मुंबई, २००९, पृ.९३

८) यशवंत मनोहर, अंधाराचा अस्त, नागपूर, १९९३, मलपृष्ठावरील अभिप्राय

❑❑❑

24

"गोंदिया नगरपालिकेच्या वित्तीय प्रशासनाचा (उत्पन्नाच्या संदर्भात) विश्लेषणात्मक अभ्यास" (कालावधी—२०१२—१३ ते २०१४—१५)

डॉ. मनोज एम. तेलरांधे
वाणिज्य विभाग प्रमुख
श्री नरेंद्र तिडके कला व वाणिज्य महाविद्यालय, रामटेक, जि. नागपूर

****

प्रस्तावना

समाजाला विकासाच्या सर्वसुविधा उपलब्ध करून देणे ही समाज प्रशासनकर्त्यांची जबाबदारी मानली जाते. त्यामुळे शासन यंत्रणा ही राबविणाऱ्या यंत्रणेने प्रशासन व्यवस्थेच्या माध्यमातून आर्थिक, राजकीय, सामाजिक अशा सर्व प्रश्नांची सोडवणुक करणे आवश्यक असते. अशा समस्या ज्या स्तरावर निर्माण होतात त्या संबंधित स्तरावर प्रशासन व्यवस्थेच्या माध्यमातून सोडविल्या जाणे आवश्यक ठरतात.

देशाच्या सीमा विस्तृत असल्यास त्या देशातील एकच शासन यंत्रणा अंतर्गत विविधतेमुळे सर्व प्रश्न सोडविण्याला असमर्थ ठरते. समाजातील सर्व सामान्य समस्या सोडविण्यासाठी केंद्रीय स्वरुपाची शासन यंत्रणा आवश्यक आहे. तर प्रादेशिक समस्या सोडविण्यासाठी प्रादेशिक स्तरावरील शासन यंत्रणेची गरज आहे. तसेच स्थानिक स्तरावरील समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी स्थानिक पातळीवरील शासन यंत्रणेची आवश्यकता असते. त्यामुळे शासन यंत्रणेच्या कार्यक्षमतेसाठी प्रादेशिक स्तरावर शासकीय यंत्रणेचे विकेंद्रीकरण आवश्यक मानले जाते.

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Jr.No.62759 | Vidyawarta® | Jan. To March 2018 Issue-21, Vol-17 | 0116

भारतीय समाज रचनेच्या संदर्भात वरील तत्त्वांचा अभ्यास केल्यास असे दिसून येते की, संपूर्ण समाजाच्या आणि देशाच्या समस्या सोडविण्यासाठी केंद्र स्तरावर केंद्रीय शासन यंत्रणा आहे, तर प्रादेशिक स्तरावरील समस्या सोडविण्याकरिता प्रादेशिक शासन यंत्रणा आहे. तसेच स्थानिक स्तरावरील समस्यांच्या निराकरणासाठी स्थानिक संस्था निर्माण करण्यात आल्या आहेत.

देशाचा सर्वांगीण विकास करण्याची जबाबदारी सरकारची असते. तसेच देशातील लोकांच्या नागरी गरजांची पूर्तता करणे, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक प्रश्नांची सोडवणूक करून सुजाण समाज निर्माण करणे ही जबाबदारी सुद्धा सरकारचीच असली तरी सर्व सुविधा केंद्र सरकार किंवा राज्य सरकार देशातील सर्व जनतेला उपलब्ध करून देऊ शकत नाही. त्यामुळे नागरी गरजांची जबाबदारी योग्य प्रकारे पार पाडली जावी, तसेच स्थानिक प्रश्नांची सोडवणूक करता यावी या उद्देशाने ग्रामपंचायत, नगरपालिका, महानगरपालिका अशा स्वरूपाच्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांची निर्मिती झाल्याचे दिसून येते.

स्थानिक स्वराज्य संस्था कराच्या आकारणीतून आणि अनुदानाच्या माध्यमातून प्राप्त उत्पन्नाच्या द्वारे स्थानिक स्वरूपाच्या प्रश्नांची सोडवणूक करतात. या व्यतिरिक्त सरकारच्या योजनांच्या कार्यान्विततेची जबाबदारी स्थानिक स्वराज्य संस्थेवर टाकली जाते. अशाप्रकारे लोककल्याण, लोकहित, शोसनविरहित समाज निर्माण करण्यास स्थानिक स्वराज्य संस्था महत्वाच्या भूमिका पार पाडू शकतात. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, साफसफाई, पाणीपुरवठा, शिक्षण, लोकन्यायालय, शहराचे सौंदर्यीकरण, ग्रामीण व शहरी भागातील समतोल साधणे इत्यादी कार्ये केंद्र सरकार किंवा राज्य सरकार स्थानिक स्तरावर पोहोचून करू शकत नाही. अशा कार्यांची जबाबदारी समर्थपणे पूर्ण करता यावी, या उद्देशाने स्थानिक स्वराज्य संस्थांची निर्मिती केली जाते.

लोकशाहीच्या विकेंद्रीकरणासाठी ग्रामपंचायत, नगरपालिका, महानगरपालिका या सार्वजनिक स्वरूपाच्या संस्था अशा उद्देशाने स्थापन करण्यात आल्या की जेणेकरून देशातील कोणत्याही लहानशा खेड्यात जरी नागरिक राहत असतील, तरी त्याही ठिकाणी अत्यावश्यक गरजांची पूर्तता करता यावी, त्यांचे प्रश्न सोडविता यावेत, त्यांच्या समस्यांची तीव्रता सरकारपर्यंत पोहचविता यावी, त्याचप्रमाणे ग्रामीण व शहरी जनता आणि सरकार यांच्यामध्ये सुसंवाद साधता यावा, विकासाची कामे करून जनतेला न्याय मिळवून देता यावा याकरिता स्थानिक स्वराज्य संस्थेद्वारे केले जाणारे कार्य महत्वपूर्ण आहे.

स्थानिक स्वराज्य संस्था ह्या मुख्यत: स्थानिक गरजांची पूर्तता करणे आणि स्थानिक प्रश्नांची सोडवणूक करण्याचे कार्य करतात, हे कार्य ह्या संस्थांच्या माध्यमातून स्वेच्छेने आणि स्वतंत्रपणे केले जाते. ह्या संस्थेवर जनता आपले प्रतिनिधी निवडून देवून समाजसेवेच्या भावनेने आणि वैधानिक रुपानेच आपले कार्य करतात. कार्य योग्य प्रकारे करता यावे याकरिता हे प्रतिनिधी आपसामध्ये कामाची वाटणी करून घेतात. त्यांना आपल्या अंतर्गत कार्यात पूर्ण स्वातंत्र्य असते. त्यामध्ये सरकारतर्फे हस्तक्षेप केला जात नाही. म्हणूनच स्थानिक स्वराज्य संस्था ह्या लोकसत्ताक राज्याची पाठशाळा व यशस्वीतेची गुरूकिल्ली आहे, असे जे लॉर्ड ब्राईसने म्हटले आहे ते यथार्थ आहे.

"गोंदिया नगरपालिकेच्या वित्तीय प्रशासनाचा (उत्पन्नाच्या संदर्भात) विश्लेषणात्मक अभ्यास" कालावधी २०१२–१३ ते २०१४–१५ या विषयाअंतर्गत विविध घटकांचा संशोधनात्मक आढावा घेऊन माहिती, आकडेवारी संकलित करण्यात आली. नगरपालिकेच्या उत्पन्नाची साधने कोणती आहेत. त्यांचा अभ्यास करून सारण्या तयार करून विविध विभागाद्वारे प्राप्त उत्पन्नाचा अभ्यास करण्यात आला. प्रत्येक विभागाकडून केलेला उत्पन्नाचा अंदाज आणि त्या विभागाला मिळालेले वास्तविक उत्पन्न यांचा तुलनात्मक अभ्यास व अंदाजित उत्पन्न व वास्तविक उत्पन्न यामध्ये दिसून आलेल्या फरकाचे शास्त्रशुद्ध विवेचन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सारणी–१

विभाग: नगरपालिका दर व कर

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | UGC Approved Jr.No.62759 | Vidyawarta® | Jan. To March 2018 Issue-21, Vol-17 | 0117

अ. क्र.	वर्ष	अंदाजित प्राप्ती	वास्तविक प्राप्ती	फरक
१	२०१२–१३	[illegible]	[illegible]	[illegible]
२	२०१३–१४	[illegible]	[illegible]	[illegible]
३	२०१४–१५	[illegible]	[illegible]	[illegible]
एकूण		[illegible]	[illegible]	[illegible]

सारणी—२

विभाग: विशेष अधिनियमाखाली वसुली

अ. क्र.	वर्ष	अंदाजित प्राप्ती	वास्तविक प्राप्ती	फरक
१	२०१२–१३	[illegible]	[illegible]	[illegible]
२	२०१३–१४	[illegible]	[illegible]	[illegible]
३	२०१४–१५	[illegible]	[illegible]	[illegible]
एकूण		[illegible]	[illegible]	[illegible]

सारणी—३

विभाग: नगरपालिका मालमत्ता आणि उपयोगिता सेवा यांच्यापासून मिळालेला महसुल आणि कर आकारणी व्यतिरिक्त इतर राशी

अ. क्र.	वर्ष	अंदाजित प्राप्ती	वास्तविक प्राप्ती	फरक
१	२०१२–१३	[illegible]	[illegible]	[illegible]
२	२०१३–१४	[illegible]	[illegible]	[illegible]
३	२०१४–१५	[illegible]	[illegible]	[illegible]
एकूण		[illegible]	[illegible]	[illegible]

सारणी—४

विभाग: अनुदाने व अंशदाने

अ. क्र.	वर्ष	अंदाजित प्राप्ती	वास्तविक प्राप्ती	फरक
१	२०१२–१३	[illegible]	[illegible]	[illegible]
२	२०१३–१४	[illegible]	[illegible]	[illegible]
३	२०१४–१५	[illegible]	[illegible]	[illegible]
एकूण		[illegible]	[illegible]	[illegible]

सारणी—५

विभाग: संकीर्ण

अ. क्र.	वर्ष	अंदाजित प्राप्ती	वास्तविक प्राप्ती	फरक
१	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
२	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
३	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
एकूण		[illegible]	[illegible]	[illegible]

स्त्रोत: गोंदिया नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व आय व्यय सन २०१२–१३ ते २०१४–१५

नगरपालिकेला कर, अनुदाना व्यतिरिक्त इतर मिळकतीपासून उत्पन्न प्राप्त होते. गोंदिया नगरपालिकेच्या उत्पन्नांना एकूण पाच विभागात विभागलेले आहे. प्रत्येक विभागाअंतर्गत समाविष्ट होणाऱ्या पदांची एकूण रक्कम कमी जास्त प्रमाणात कशी प्राप्त झाली याबाबतची वर्षनिहाय आकडेवारी घेऊन सारण्या तयार करण्यात आल्यात व त्याआधारे सर्व विभागांच्या सविस्तर विश्लेषणावरून पुढील तथ्ये आढळून आली.

तथ्य विश्लेषण:—

१. नगरपालिका दर व कर विभागाने अंदाजित प्राप्तीचा केलेला अंदाज हा प्रत्येकच वर्षी वास्तविक प्राप्तीपेक्षा बराच जास्त आढळून आला. या विभागाची वास्तविक प्राप्ती सुध्दा अनियमित स्वरूपाची आढळून आली. एकूण अंदाजित प्राप्तीच्या तुलनेत वास्तविक प्राप्ती २०.२५ कोटी रू. कमी आढळून आली.

२. विशेष अधिनियमाखाली वसुली या विभागाअंतर्गत वास्तविक प्राप्ती ही अंदाजीत प्राप्तीच्या तुलनेत २१.४३ लाख रू. नी जास्त दिसून आली. ज्यावेळी नगरपालिकेला जास्त उत्पन्नाची तीव्र स्वरूपात गरज भासते अशा वेळी या अधिनियमाअंतर्गत नगरपालिका आय वसुलीची योजना राबविते.

३. नगरपालिका मालमत्ता आणि उपयोगिता सेवा यांच्यापासून मिळालेला महसूल आणि कर आकारणी व्यतिरिक्त इतर राशी या विभागाअंतर्गत एकूण वास्तविक प्राप्ती ही अंदाजीत प्राप्तीपेक्षा ७९.८० लाख रू. नी कमी आढळून आली.

४. अनुदाने व अंशदाने या विभागाअंतर्गत एकूण वास्तविक प्राप्ती ही अंदाजीत प्राप्तीच्या तुलनेत ३९.१० कोटी रू. नी कमी झाल्याची दिसुन आली. नगरपालिकेला भरपूर उत्पन्न मिळवून देणारा हा विभाग आहे.

५. संकीर्ण या विभागाअंतर्गत एकूण वास्तविक प्राप्ती ही अंदाजित प्राप्तीच्या तुलनेत ९.७७ लाख रू. नी जास्त आढळून आली. एकूण फरक बघता हा अगदीच नगण्य स्वरूपाचा आहे. २०१३–१४ व १४–१५ च्या अंदाजित प्राप्तीत व वास्तविक प्राप्तीत कुठेही मेळ दिसून येत नाही.

निष्कर्ष:—

१. गोंदिया नगरपालिकेने सन २०१२–१३ ते २०१४–१५ या तिन वर्षाच्या कालखंडात कोणत्याही वर्षाचे व कोणत्याही विभागाचे उत्पन्नाचे केलेले अंदाज प्रत्यक्ष उत्पन्नासोबत जुळत नाही.

२. कर व दर विभागाचे पुर्वानुमान संतुलित नाही किंवा नगरपालिका या विभागाअंतर्गत येणारे विविध कर वसुल करण्यात अपयशी ठरला, जेव्हा की नगरपालिकेला उत्पन्न मिळवून देणारा हा महत्वाचा विभाग आहे.

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Jr.No.62759
Vidyawarta®
Jan. To March 2018 Issue-21, Vol-17
0118

३. अनुदाने व अंशदाने याच विभागाचे उत्पन्न सर्वात जास्त दिसून आले. नगरपालिकेला सर्वात जास्त उत्पन्न मिळवून देणारा हा विभाग. याचा अर्थ उत्पन्न वाढीसाठी नगरपालिका आत्मनिर्भर नाहीत तर त्या शासकीय मदतीवरच अवलबून आहेत. जर ही शासकीय मदत बंद झाली तर नगरपालिका शहर विकासाची, सार्वजनिक सुरक्षिततेची कामे पूर्ण करू शकणार नाहीत.

४. विशेष अधिनियमाखाली वसुली, संकीर्ण व नगरपालिका मालमत्ता व उपयोगीता सेवा या विभागाद्वारे मोठया प्रमाणात उत्पन्न प्राप्तीकरीता नगरपालिकेनी विशेष प्रयत्न केले नाही.

नगरपालिका उत्पन्न वाढविण्याचे दृष्टीने शिफारशी व उपाययोजना:—

१. नगरपालिका दर व कर हा नगरपालिकेला उत्पन्न प्राप्त करून देणारा प्रमुख विभाग आहे. २०१२—१३ ते २०१४—१५ या कालावधीत नगरपालिकेने कोणत्याही प्रकारची कर वृध्दी केली नाही. त्यामुळे नगरपालिकेने आपले उत्पन्न वाढविण्याकरीता शासन नियमाप्रमाणे निर्धारीत कालावधीनंतर कराचे फेरमुल्यांकण करावे. अनधिकृत बांधकामे निर्धारीत शुल्क व दंड आकारून अधिकृत करावेत.

२. विशेष अधिनियमाखाली वसुली व संकीर्ण या विभागाद्वारे मोठया प्रमाणात उत्पन्न प्राप्तीसाठी नगरपालिकेने विशेष प्रयत्न करावेत.

३. कर वसुली कार्यात पारदर्शकता निर्माण करावी. लोकांमधील कर टाळण्याची व कर वसुली कर्मचाऱ्यात कर वसुली बाबतची उदासिनता विवीध प्रलोभने व दंडाची भिती दाखवून दूर करावी. याचा परिणाम नगरपालिकेच्या उत्पन्न वाढीवर होऊ शकेल.

४. नगरपालिकेने वेळोवेळी शासन, आमदार, खासदार, तज्ञ व्यक्ति, काही महत्वाचया जागेवर कार्यरत असणाऱ्या व्यक्ति आणि मान्यवर व्यक्ति यांना एकत्रित आणुन शहर विकासाच्या योजनांवर व उत्पन्न प्राप्तीच्या साधनावर चर्चेचे आयोजन करावे.

५. शासनाच्या विभीन्न अनुदानाच्या योजना नगरपालिकेने स्वतः पुढाकार घेऊन राबवाव्यात.

६. नगरपालिकेच्या उत्पन्नात वाढ होण्यासाठी लावल्या जाणाऱ्या मालमत्ता कर, करमणूक कर, पथकर, पाण्यावरील कर, सफाई कर, शिक्षण कर, बाजार वसुली कर, जाहीरातीवरील कर, रोजगार हमी कर, वृक्ष कर इत्यादींचे सुसुत्रीकरण व सरलीकरण होणे आवश्यक आहे. या कर वसुलीचे कार्य नगरपालिकेने कंत्राट पध्दतीने केले तर कर्मचारी वर्ग लागणार नाही व वेळेचे व पैशाची बचत होईल परिणामी एकूण उत्पन्नात वाढ होईल.

७. नगरपालिकेने आपल्या अधिकार क्षेत्रातील भूखंडावर अत्याधुनिक व्यापार संकुलाची उभारणी करून लिलाव पध्दतीने त्याची विक्री करावी किंवा भाडे तत्वावर वापरण्यास द्यावी.

८. नगरपालिकेने आर्थिक व्यवहारातील गैरप्रकारांवर तातडीने आळा घालण्यासाठी योग्य अधिकाऱ्याची नियुक्ती करावी. तसेच सर्वसामान्य नागरिकांना विश्वासात घेऊन त्यांच्याकडून घडणाऱ्या गैरप्रकारांची चौकशी करावी. नगरपालिकेने आर्थिक व्यवहारातील गैरप्रकारांवर नियंत्रण स्थापीत केल्यास निश्चीतच नगरपालिकेचे उत्पन्न वाढू शकेल.

९. नगराध्यक्ष साहाय्यता निधी या नावाने एक स्वतंत्र विभाग स्थापन करावा. समाजातील दानशुर व्यक्ति व संस्था यांच्याकडून सहाय्यता स्वरूपात देणगी स्विकारावी. याद्वारे प्राप्त उत्पन्नातून शहराच्या सौंदर्यीकरणात वाढ करण्यासाठी अत्याधुनिक बगीचे, उद्याने तसेच समाजातील लोकांच्या बौध्दीक स्वरूपाच्या कल्याणासाठी वाचनालये व ग्रंथालये निर्माण करून त्यांना विस्तार वाढविण्याचा प्रयत्न करावा.

१०. नगरपालिकेने जागतिक व राष्ट्रीय बँका आणि महामंडळे यांच्याकडून कमी व्याज दराने दीर्घ मुदतीने कर्ज घेऊन उत्पन्न प्राप्त होईल अशाच क्षेत्रात उपयोगात आणावे.

संदर्भ सूची:—

१. पंचायत राज व ग्रामीण विकास — प्रा. जे. बी. नाडे

२. सामाजिक संशोधन पध्दती — डॉ. पु.ल. भांडारकर

३. भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था उद्गम आणि विकास — डॉ. जी.एस. बढे

४. महाराष्ट्र नगरपरिषदा, नगरपंचायती व औद्योगिक नगरी अधिनियम, १९६५— ॲड. अभया शेलेकर

५. गोंदिया नगरपालिकेची प्रकाशित अंदाजपत्रके — नगरपालिका प्रकाशन